

International Journal of Social Sciences

ISSN:2587-2591

DOI Number:<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.22.3>

Volume 9/2

2025 p. 25-45

ALMANYA'DA İSLAMİ MANEVİ REHBERLİĞİN GELİŞİM SÜRECİ

THE DEVELOPMENT PROCESS OF ISLAMIC SPIRITUAL GUIDANCE IN GERMANY

Hasan POLAT*

Nevzat Yaşar AŞIKOĞLU**

ÖZ

Din, insanın manevi olarak gelişiminde, huzurlu bir içsel yapıya ulaşmasında, akıl, kalp, nefis ve ruh arasında bir denge meydana getirmede etkin bir rol oynar. İnsandaki bu denge, günümüzde yaşanan ekonomik krizler, sosyal sorunlar, göç ve mülteci olma durumu, savaşlar, küreselleşme, dünyevileşme ve teknoloji bağımlılığı gibi nedenlerle bozulmaktadır. Ortaya çıkan yeni sorunların çözümünde insana destek olma noktasında manevi rehberlik farklı bir yöntem ortaya koymaktadır. Çağımızda bireyi merkezi alan anlayışlar tüm alanlarda olduğu gibi din hizmetleri alanında da kendini hissettirmektedir. Dolayısıyla insan için dinin birey merkezli ve bireyi önceleyen yönü olarak ifade edebileceğimiz manevi rehberlik yeni bir hizmet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Almanya manevi bakım hizmetleri konusunda belli standartlar yakalamış bir ülkedir. Hastaneler, cezaevleri ve özellikle yaşlı bakım evleri Almanya'da manevi rehberlik hizmetlerinin en yoğun olarak sağlandığı kurumların başında gelmektedir. Bu hizmetler genellikle Protestan ve Katolik kiliseleri tarafından sağlanmaktadır. Almanya, göçmen nüfusun fazla oluşu, farklı inanç sistemlerinin bulunması, sekülerleşmenin ve bireyselleşmenin değişik etkileri, iş hayatının karmaşıklığı gibi nedenlerle manevi rehberlik ihtiyacının fazla olduğu bir ülkedir. Göçmenlerin yaşadığı kültürel uyum sorunları, kimlik arayışları ve inançlarını sürdürme çabaları, manevi rehberliğin önemini artırmıştır. Özellikle Müslüman göçmenler, Almanya'da manevi rehberlik hizmetlerinden daha fazla yararlanma ihtiyacı hissetmektedir. Müslümanlar arasında 2000'li yıllardan itibaren manevi rehberlik hizmetlerinin bir ihtiyaç olarak öne çıktığı anlaşılmaktadır.

* Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, E-mail: hspolath@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0257-4625, Sivas, Türkiye.

** Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fak. E-mail: nasikoglu@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7706-7604, Sivas, Türkiye.

Bu çalışmada ilk olarak İslami manevi rehberlik ve Almanya’daki manevi rehberlik konularından kısaca bahsedilmiştir. Ardından çalışmanın ana konusunu oluşturan Almanya’da İslami manevi rehberlik hizmetleri incelenmiştir. Bu araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak konu ile ilgili ayrıntılı literatür taraması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Din Eğitimi, Manevi Rehberlik, İslami Manevi Rehberlik, Almanya’da İslami Manevi Rehberlik.*

ABSTRACT

Religion plays a significant role in an individual's spiritual development, enabling them to attain a state of inner peace and establish a balance among intellect, heart, self, and soul. However, this equilibrium is often disrupted by factors such as economic crises, social challenges, migration, the refugee experience, wars, globalization, secularization, and technological dependency. Spiritual guidance offers an alternative approach to supporting individuals in addressing emerging challenges. In our era, perspectives that prioritize the individual have made their presence felt across all fields, including religious services. Consequently, spiritual guidance, which can be described as the individual-centered and individual-oriented aspect of religion, has emerged as a new field of service.

Germany is a country that has established a certain standard in the field of spiritual care services. Institutions such as hospitals, prisons, and particularly elderly care homes are among the primary venues where spiritual guidance services are extensively provided. These services are predominantly offered by Protestant and Catholic churches. Germany is a country with a significant need for spiritual guidance due to its large migrant population, the presence of diverse belief systems, the varying effects of secularization and individualization, and the complexities of professional life. The cultural adaptation challenges faced by migrants, their search for identity, and their efforts to preserve their faith have heightened the importance of spiritual guidance. Particularly among Muslim migrants, the necessity of benefiting from spiritual guidance services in Germany has become increasingly apparent. Since the 2000s, spiritual guidance has emerged as a recognized need within the Muslim community.

In this study, firstly, the issues of Islamic spiritual guidance and spiritual guidance in Germany are briefly discussed. Then, İslamic spiritual guidance services in Germany which constitutes the main topic of the study were examined. In this study, a detailed literature review was conducted on the subject using qualitative research methods.

Keywords: *Religious Education, Spiritual Guidance, Islamic Spiritual Guidance, Islamic Spiritual Guidance in Germany.*

Giriş

İslam, ruh ve bedenin bir bütün olduğunu söyler. İslam anlayışına göre iç huzura ermek, anlam dolu bir yaşam ve mutluluğa giden yolun oluşturulması ile meydana gelir. İslami manevi rehberlik, bireyleri hayatın ve ölümün anlamı ile dünya ve ahiret perspektifleri üzerine düşünmeye sevk eden bir süreçtir. Aynı zamanda bireylerin şüphe, üzüntü, keder ve korku gibi duygularla başa çıkmalarına yardımcı olacak somut yaşam önerileri

sunarak, anlam dolu bir hayat ve içsel huzura ulaşma yolunda önemli bir işlev üstlenmektedir. Manevi rehberler de insanların hayata olan güvenini güçlendirmekle sorumlu bireylerdir. İslami manevi rehberlik ve danışmanlığın ana görevlerinden biri insanlara zor anlarında rehberlik etmektir (Badawia & Erdem, 2020 s. 1-2). Müslüman bireylerin yaşadığı sorunlara İslami yaklaşımlara dayalı teori ve uygulama modelleri oluşturarak bu bireylere yol göstermektir. Ayet ve hadislerden, Hz. Peygamber'in (sav) kişisel modelliğinden ve tarihsel tecrübe içerisinde öne çıkan şahısların manevi yönlendirmelerinden ve günümüz dünyasında oluşturulan manevi danışmanlık ve rehberlik birikiminden yararlanarak bireylere manevi alanda yardımcı olmaktır (Baygeldi, 2024, s. 7). Hayatın zorluklarıyla karşılaşan ve çözümünü dini öğretiler çerçevesinde arayan bireylere, manevi ve psikolojik destek sunmak; onların ihtiyaçlarına İslami perspektiften rehberlik etmek, manevi danışmanlık hizmetlerinin temel sorumlulukları arasında yer almaktadır (Söylev, 2017, s. 291).

İslâm kültürünün manevî merkezleri olan camiler, Müslüman bireylerin din duygusunun gelişmesini, insanlar arasında sevgi, saygı ve hoşgörü kültürünün yaygınlaşmasını sağlamada çok önemli işlevler görmeye devam etse de günümüzde din hizmetleri; cami merkezli din hizmetleri, toplum merkezli din hizmetleri ve birey merkezli din hizmetleri olmak üzere üç yapıya doğru gitmektedir (Yılmaz, 2019, s. 136). Özellikle birey merkezli din hizmetlerinde bir artış yaşandığını ifade edebiliriz. Çağımızda bireysel yaşamın gerekliliklerinin ve bireyi merkeze alan bir anlayışın hâkim olması, bireysel din hizmetlerinin de yaygınlaşmasına etki etmiştir (Söylev, 2020, s. 191). Yine günümüzde insanların kendi davranışlarının niteliğine kendilerinin karar vermek istemeleri, manevi rehberlik yaklaşımının gelişmesine imkân sağlamıştır (Aşıkoğlu, 2020, s. 7).

Bu çalışmanın amacı, Almanya'da İslami manevi rehberlik hizmetlerinin gelişim sürecine değinerek bu hizmetlere duyulan ihtiyacın ne düzeyde karşılandığını göstermektir. Almanya'da Müslüman nüfusun artışı, dini ve manevi rehberliğin özel olarak Müslümanlar için de kurumsallaşmasını gerekli hale getirmiştir. Ancak Almanya'daki Müslüman toplum henüz tam olarak ihtiyacını karşılayacak nitelikte kurumsal manevi rehberlik hizmetine sahip değildir. Müslüman oluşumlar, kendi manevi rehberlik birimlerini oluşturmak adına çalışmalar yürütmektedir. Almanya'daki Müslümanlar için manevi rehberlik alanının daha iyi hizmet verecek düzeyde kapsamlı hale gelmesinin gerekliliğine dikkat çekmesi bakımından bu çalışma önem taşımaktadır. Bu çerçevede araştırmanın temel problemi, konu ile ilgili literatüre dayalı olarak Almanya'da İslami manevi rehberlik hizmetlerinin bugünkü durumu ve buna olan ihtiyacı ortaya koymaktır.

Bu bağlamda çalışmada öncelikle İslami manevi rehberlik ve ardından Almanya'daki manevi rehberlik konuları kısaca ele alınmıştır. Daha sonra çalışmanın asıl odak noktasını oluşturan Almanya'daki İslami manevi rehberlik konusundaki çalışmalar ilgili literatürden faydalanarak değerlendirilmiştir. Araştırma, İslami manevi rehberliğin tarihsel gelişim sürecini ve güncel durumunu incelemekle sınırlıdır; bireysel vaka analizleri ve saha çalışmalarını içermemektedir.

Bu çalışma, Almanya’da İslami manevi rehberlik hizmetlerinin tarihsel gelişim sürecini ve mevcut kurumsal yapısını incelemeyi amaçlayan, nitel araştırma yöntemine dayalı bir analiz olarak tasarlanmıştır. Araştırma kapsamında, doküman analizi yöntemiyle sistematik bir literatür taraması gerçekleştirilmiş; İslami manevi rehberlik alanına ilişkin akademik makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri, kitaplar ile Alman İslam Konferansı (DIK) ve Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB) gibi kurumların yayımladığı raporlar incelenmiştir. Bu literatürden hareketle, Almanya’da İslami manevi rehberlik hizmetlerinin kurumsallaşma süreci, uygulama alanları ve karşılaşılan temel sorun alanları belirlenmiştir. Araştırma, bu hizmetlerin teorik çerçevesini ortaya koymayı ve güncel gelişmeleri değerlendirmeyi hedeflemektedir.

1. İslami Manevi Rehberlik

İslami manevi rehberlik, Müslüman bireyin dini temelli sorunlarına çözüm bulmasına yardımcı olmayı amaçlayan, dini öğretileri ve değerleri kullanarak çeşitli danışmanlık yöntemleriyle bireye destek sunmayı hedefleyen çağdaş bir hizmet alanıdır (Aşıkoğlu, 2020, s. 10). İslami manevi rehberlik, Allah’ın mahlukatına yönelik merhamet ilkesine dayanmakta olup, insanın hem maddi hem de manevi varlığını esas alarak, zor yaşam koşullarında bütüncül ve anlamlı bir destek sunmayı amaçlayan bir anlamda ilahi temelli bir hizmet biçimidir (Uzeirovski & Abdallah, 2023, s. 378). İslam’ın doğuşundan itibaren Hz. Muhammed (sav)’in uygulama, söz ve davranışlarında bu manevi rehberliğin izlerini, özünü bulmak mümkündür. Hz. Peygamber sonrasında da din adamları ve tasavvuf erbabı tarafından manevî rehberlik hizmetlerinin informal bir şekilde verildiği görülmektedir (Gül & Şentürk, 2021, s. 130).

Hz. Muhammed (sav), Müslümanların en önemli manevi rehberi olmuştur. Tarihi süreç içinde Müslümanlara manevi rehberlik bağlamında iki kurumun öne çıktığı ifade edilebilir: Camiler ile tekke ve zaviyeler. Dolayısıyla din görevlerinin, tekke ve zaviyelerde bulunan tasavvuf erbabının günümüzdeki şekliyle profesyonel olmayan birer manevi rehber oldukları söylenebilir. Bu iki kurum eğitim ve rehberlik faaliyetleriyle insanlara sürekli olarak yardımcı olmuştur (Turan & Mehmetağaoğlu, 2024, s. 128-129). Hz. Peygamber, cami merkezli eğitim faaliyetleriyle genç yaşlı, kadın erkek bütün toplum fertlerinin maddi ve manevî yönden huzura ermesine katkı sağlamıştır (Yılmaz, 2007, s. 114).

İslami manevi rehberlik ve danışmanlık, modern rehberlik disiplininin temel ilkeleriyle birlikte Kur’an, Sünnet ve bu iki temel kaynak etrafında şekillenen dini kabullere dayanmaktadır. İslam’da insana hizmet, ilahi iradeye hizmet olarak değerlendirilmekte olup bu anlayış, rehberliğin temel motivasyonunu oluşturmaktadır (Erdem, 2022, s. 367). İslami manevi rehberlik bağlamında insanlar arası ilişkilerde merhamet ve sosyal sorumluluk anlayışı da önemli bir yer tutar. Bunun için, İslami manevi rehberlik, merhamet ve sosyal sorumluluğun birlikte ele alınmasıyla oluşan dini ve sosyo-etik bütünleşmeyi hedeflemektedir (Begić, Weiß & Wenz, 2014, s. 13). Bu yaklaşım, manevi rehberliğe süreklilik kazandırarak Müslüman bireyler için anlamlı ve kapsayıcı bir hizmet zemini sunmaktadır.

İslami manevi rehberlik, Allah'ın her şeyi kapsayan merhameti ve sevgisi üzerine inşa edilebilir. Çünkü Allah'ın merhameti ve sevgisi tüm yaratılışta kendini gösterir. Kur'an'ın ana temasını oluşturan olgulardan biri de Allah'ın kullarına olan bu merhametidir. Örnek olarak şu ayetleri gösterebiliriz: “*Rabbınız kendi üzerine rahmeti (merhameti) yazdı.*” (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018, el-En‘âm 6:54), “*Senin rabbın kullarına asla haksızlık etmez.*” (Kur’an Yolu, 2018, Fussilet 41:46). Manevi rehberliğin İslami dayanaklarından biri de “*Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir.*” (Kur’an Yolu, 2018, el-Hadîd 57:4) ayetidir. Çünkü bu ayetler, bireyin Rabb’iyle kurduğu içsel bağın sürekliliğini vurgulamakta; yalnızlık, korku ve çaresizlik anlarında ilahi bir güvenlik hissi sunmaktadır.

İslam’da manevi rehberlik için Kur’an’ın şu ayetleri de meşruiyet sunar: “*İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın.*” (Kur’an Yolu, 2018, el-Mâide 5:2), “*Asra yemin ederim ki, insan gerçekten ziyandadır. Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır.*” (Kur’an Yolu, 2018, el-Asr 103:1-4). “*Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır.*” (Kur’an Yolu, 2018, el-Bakara 2:153). Bu ayetler, Müslüman manevi rehberlere, çevresinde bulunan bireylere karşı duyarlı olmanın, onların temelde doğruluk üzere bir yaşam sürmelerine katkıda bulunmanın ve böylece ruhsal olarak huzur iklimini beraberce yakalamanın ipuçlarını vermektedir (Kula, 2023, s. 55-56). Ayrıca Kur’an dinleyenin sükûnet bulup manevi dünyasını beslediği de bir gerçektir. İnsan, Kur’an’ın güzel bir üslupla okunmasından derin bir haz duymuş, birçok gayrimüslim de onun tilavetini dinleyerek İslam’la tanışmıştır. Bundan dolayı manevi danışmanlık ve rehberlikte Kur’an vazgeçilmez bir kitaptır.

Hız. Peygamber’in sözleri, tutumu ve uygulamaları da manevi rehberlik anlayışının temel dayanaklarını oluşturmaktadır. Bu anlamda, Hız. Muhammed (sav), insanların yaşamlarına yön veren bir rehberdir. Çünkü o, insanlara sadece İslam’ı tebliğ etmekle kalmamış bireylerin içsel dünyalarını, ruhsal gelişimlerini inşa etme sürecinde onlara rehberlik etmiştir. Hız. Peygamberin rehberliğinde sevgi, anlayış ve sabır ön plana çıkmıştır. Hız. Peygamber şefkati ve merhameti kendine ilke edinen bir peygamberdir. O, insanlara yardım etmek, doğru yolu göstermek, manevi anlamda rehberlik ve liderlik yapmak için her zaman insanlara karşı anlayışlı bir yaklaşım sergilemiştir. Bir rehber olarak karşısındaki kişiyi yargılamadan, anlamaya çalışarak dinlerdi. Bu özellik, onun rehberliğinin kabul görmesinde ve insanların onun tavsiyelerine uymasında önemli bir etken olmuştur. Hız. Peygamberin birçok hadisi, karşılıklı yardımı, desteği, teşviki, arkadaşlığı ve sevgiyi öğütler.¹ Hız. Peygamber’in manevi rehberlik açısından önemli olan

¹ Örneğin: “Kim bir Müslüman’ın dünya sıkıntılarından bir sıkıntıyı giderirse, Allah da onun kıyamet günündeki sıkıntılarından birini giderir. Kim darda kalan bir kimsenin işini kolaylaştırırsa, Allah da dünya ve âhirette onun işlerini kolaylaştırır. Kim bir Müslüman’ın ayıbını örterse, Allah da dünya ve âhirette onun ayıplarını örter. Kul, kardeşinin yardımında olduğu sürece, Allah da onun yardımcısı olur.”, Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Hadislerle İslam”, D4946 Ebû Dâvûd, Edeb, 60, erişim 04 Ocak 2025, <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/sayfa.php?CILT=3&SAYFA=351>.

bir diğer özelliği ise kişiye özel bir dil kullanmasıdır. İnsanları iyiliğe teşvik etmede ve onlara doğru yolu göstermede bireye özgü bir yaklaşım benimsemiştir (Kanger, 2015, s. 97-98). O, insanları katı kurallara dayalı zorlayıcı bir yöntemle değil, onların gönüllerine hitap eden bir rehberlik stratejisiyle hareket etmiştir.

Manevi rehberliğin İslami dayanaklarından biri de Tasavvuf erbabının yaklaşım ve uygulamalarıdır. Tasavvuf, insanın manevi terbiyesine önem veren, kendine özgü ilke ve yöntemlerle hizmet üreten sosyal bir meslek dalıdır (Reis, 2015, s. 165). Tarihi süreç içinde tasavvuf erbabının, muhtaç duruma gelmiş kişilere maddi-manevi destek sağladığı, pedagojik terbiye ve sosyal rehberlik hizmeti sunduğu bilinmektedir (Reis, 2015, s. 165-166). Bu davranış pratikleri günümüz Müslüman manevi rehberleri için bir örneklik teşkil etmektedir.

Tasavvuftaki kendine sahip çıkma, tövbe, tevekkül ve güven, sabır, alçakgönüllü olma, affetme ve öfkeyi yenme, yardımseverlik-cömertlik ve şükür gibi temel bazı erdemler İslami manevi rehberliğe önemli katkı sunabilir. İslam toplumlarında özellikle kaygı ve ölüm endişesi gibi ruhsal hastalıklar, genellikle mutasavvıflar tarafından tedavi edilmesi gereken hastalıklar olarak görülmüştür. Bu hastalıkların çözümüne dair kitaplar da yine bu gelenek içerisinde gelen kişiler tarafından yazılmıştır (Danış, 2019, s. 257). Tasavvuf, stres, kaygı ve depresyonun hafifletilmesinde, zihinsel ve manevi sağlığın desteklenmesinde ve bireyin iç huzurunu artırmasında kendine özgü yöntemler ve değerler sunmaktadır (Sağır, 2023, s. 1367). Bu yöntem ve değerler manevi rehberlik ve danışmanlık alanında da yardımcı unsur olabilir.

2. Almanya’da Manevi Rehberlik

Almanya manevi bakım hizmetleri konusunda belirli bir standardı yakalamış bir ülkedir. Bunda Almanya’nın iki dünya savaşını da yaşamış olmasının etkisi vardır. Kurumların çoğunun savaş sonrası ihtiyaç üzerine kurulduğu ve sonrasında kurumsallaştığı tespit edilmiştir. Almanya’nın bu alandaki başarısı geçmişten getirdiği geleneksel değerleri modern çağ ile buluşturması, sunduğu hizmetleri kurumsallaştırması, personeli uzmanlaştırmış olması ve sivil toplum kuruluşlarını buna dahil etmesiyle yakından ilişkilidir (Saraçoğlu, 2019, s. 92).

Almanya’da manevi rehberliğin hukuki zemini, bireysel din özgürlüğünün düzenlendiği Alman Anayasası’nın 4. Maddesi² ile özellikle devlet-kilise (devlet-dini cemaat) hukukunu düzenleyen, dini cemaatlara dini ritüellerini yerine getirme özgürlüğü tanıyan 140. Maddesi³ ve Weimar Anayasası’nın 141. Maddesine dayanmaktadır (Dilbirliği, 2015, s. 80-81). Almanya’da manevi rehberler hastanelerde, cezaevlerinde ve orduda çeşitli sorumluluklar üstlenerek manevi desteğe ihtiyaç duyan bireylere manevi destek hizmeti sunmaktadır (Yaylak, 2021, s. 3). Almanya’da manevi rehberlik hizmetleri, dini

² Bireysel Din ve Vicdan Hürriyeti (Religionsfreiheit für natürliche Personen)

³ Kolektif din özgürlüğü (Religionsfreiheit für Juristische Personen und Religionsgemeinschaft)

gruplar ve inançsız bireyler de dahil olmak üzere geniş bir kesime hitap etmektedir (Deutsche Islam Konferenz [DIK], 2024).

Manevi bakım kavramı ve uygulaması Almanya'da büyük ölçüde Hristiyanlık bağlamında şekillenmiştir (Takim, 2024, 2). Almanya'da manevi bakım, günümüzdeki teorik temellerine ve pratik modeline 1960'lardan itibaren kavuşmuştur. O dönemde manevi danışmanlığın kuramsal yapısına ve uygulama şekline pozitif bilimler entegre edilmiş, böylece farklı bir perspektif kazanmıştır. O zamana dek manevi rehberlik, klasik anlamda kilisenin bir görevi olarak kabul edilmiş, dini unsurlar ön planda tutulmuş, rehberlik hizmetleri öğüt verme ve manevi kurtuluş bağlamında değerlendirilerek misyonerlik faaliyeti sayılmıştır (Yaylak, 2021, s. 8).

Bu tarihsel dönüşüm, maneviyatın yalnızca dini yapıların tekelinde ele alınamayacağını aksine bireysel anlam arayışları, psikolojik destek ve terapötik yaklaşımlarla iç içe geçen çok katmanlı bir kavram haline geldiğini göstermektedir. Kutsalın özünden yoksun bir maneviyatın esas merkezini kaybedeceği gerçeği, maneviyat ile din arasındaki kopmaz bağı ortaya koymaktadır. Bu bağlamda maneviyat, batıda dindarlıkla örtüşmeyen ancak ondan da bütünüyle ayrılamayan temel bir kavram olarak öne çıkmaktadır (Utsch, 2014, s. 26). Psikoterapi, tarihsel süreçte bireyin manevi ve dini yönlerini ihmal etmiş olsa da günümüzde bu boyutlar psikolojik danışma ve terapi yaklaşımlarında artan bir ilgiyle ele alınmaya başlanmıştır (Mönte, 2020, s. 29). Bu bağlamda, manevi rehberlik, psikolojik destek ile bireyin dini/manevi ihtiyaçlarını bütüncül bir çerçevede birleştiren önemli bir hizmet alanı olarak ortaya çıkmıştır.

Almanya'da manevi rehberlik kilisenin kontrolündedir. Hristiyan dininin köklü bir geçmişe sahip olduğu bu coğrafyada, rahipler ve rahibeler hastanelerde, cezaevlerinde ve orduda bireylere manevi destek sağlamakta, dini ayinlerin gerçekleştirilmesi ve bayram kutlamalarında aktif rol almaktadırlar. Ancak 1970'li yıllardan itibaren Hristiyan kiliselerinde manevi rehberlik, daha çok iletişime dayalı ve kişisel karşılaşmayı temel alan bir yaklaşıma evrilmiştir. Bu bağlamda, manevi rehberlikte dini bilgi aktarımı veya dini uygulamalara yönlendirme öncelik olmaktan çıkmaya başlamıştır (Reiss, 2019, s. 13).

Almanya'da manevi danışmanlık ve rehberlik alanında görev alacak danışmanların belirli bir eğitim ve sertifikasyon sürecinden geçmiş olmaları gerekmektedir. Almanya'da üniversiteler ve teolojik fakülteler, manevi rehberlik alanında eğitim programları sunarak profesyonellerin bu alanda gerekli teorik bilgi ve pratik becerilerle donanmasını sağlamaktadır (Bahadır, 2022, s. 59).

Almanya çok dinli ve çok kültürlü yapısı nedeniyle, manevi danışmanlık ve rehberlik alanında sunulan hizmetler farklı dini topluluklara göre şekillenmiştir. Almanya'daki manevi rehberlik hizmetleri, bireylerin dini ve manevi ihtiyaçlarını karşılamının yanı sıra toplumsal barış ve uyumu da desteklemektedir (Yaylak, 2021, s. 3). Devlet desteği, akademik eğitim ve toplumsal uyum çalışmaları sayesinde bu hizmetler etkili bir şekilde

sunulmaktadır (Güler Ünal & Yılmaz, 2020, s. 431-432). Hristiyan geleneğinden gelen köklü bir yapı üzerine inşa edilen bu hizmetler, günümüzde İslami manevi rehberlik gibi yeni yaklaşımlarla çeşitlenmektedir. Özellikle Müslüman topluluklar için bu hizmetlerin gelişimi, bireylerin hem dini hem de toplumsal uyumlarını destekleyecek önemli bir fırsat sunmaktadır (DIK, 2024).

Seelsorge terimi manevi rehberlik için Almanya’da kullanılmaktadır. Henüz İslam’da kurumsallaşmamış ve profesyonelleşmemiş bir yapı olmasa da İslam’ın temel prensiplerine uygun çeşitli manevi rehberlik biçimleri Almanya’da kurulabilir. Almancada kendi tarihsel gelişimini geçirmiş ve böylece bağımsız bir anlam kazanmış olan "seelsorge" (manevi rehberlik) kavramı, İslami veya Müslüman manevi rehberlik adlandırması ile bu alanda Müslümanlar tarafından da kullanılabilir (Takim, 2024, s. 3).

3. Almanya’da İslami Manevi Rehberlik

Manevi danışmanlık, tarihsel kökeni itibarıyla dini bir geçmişi bulursa da profesyonel bir alan olarak özellikle 19. yüzyılda psikolojinin dini boyutunun kabul görmesiyle ve II. Dünya Savaşı sonrasında artan manevi ihtiyaçlar doğrultusunda Batı’da kurumsallaşmaya başlamıştır (Gül & Şentürk, 2021, s. 120). Günümüzde hastane, hapishane gibi kurumsal alanlarda aktif olarak sunulan bu hizmet, sistematik ve profesyonel bir şekilde yapılanmasına içinde yaşadığımız asırda ulaşmıştır.

Almanya’da beş milyona yakın Müslüman yaşamaktadır. 1960’lı yıllardan itibaren işçi alımıyla Almanya’ya gelen Müslümanların (Altıntaş, 2024, s. 70) zamanla kaygıları ve sorunları tüm toplumsal alanlarda kendini hissettirmeye başlamıştır. Müslüman göçmen işçilerin ve genel olarak Müslümanların yaşadığı kriz durumları İslami manevi rehberliği zorunlu kılmıştır. Manevi rehberlik hizmetleri Almanya’daki Müslümanlar için giderek daha fazla ihtiyaç haline gelmekte ve ilgi görmektedir (Gedik & Abay, 2021, s. 462-463).

Almanya’da İslami manevi rehberlik hizmetleri, henüz kurumsallaşmış olmamakla birlikte, son yıllarda bu alanda önemli adımlar atılmıştır. Federal Almanya’da manevi danışmanlık hizmetleri içinde en kurumsallaşmış ve yaygın olarak uygulanan model, hastanelerde sunulan manevi danışmanlık hizmetidir (*Krankenhausseelsorge*) (Yaylak, 2021, s. 71). Bu duruma uygun olarak İslami manevi rehberlik de 2006’dan itibaren hastane ve acil durum manevi rehberliği ile birçok Müslüman gönüllü bu alanda eğitim almaya başlamıştır. 2008 yılında Landau-Mannheim bölgesinde hastane ve acil durum manevi rehber eğitimleri başlatılmış, 2010 ve 2011/12 yıllarında Ruhr bölgesinde Almanya Pastoral Psikoloji Derneği’nin yönergeleri doğrultusunda Klinik Manevi Rehberlik Eğitimi (KSA) uygulanmış ve Rheinland’da 2009 ve 2014 yılları arasında Rheinland Evangelik Kilisesi Acil Durum Manevi Rehberliği Ofisi iş birliğinde yaklaşık 80 Müslüman gönüllü, acil durum refakatçisi olarak eğitilmiştir (Reiss, 2019, s. 2). Alman İslam Konferansı’nın (DIK) 2006’dan sonraki çalışmaları da İslami manevi rehberliğin gelişmesine katkıda bulunmuştur (Deutsche Islam Konferenz [DIK], 2025, 11 Kasım).

Söz konusu çabaların etkisiyle, İslami kuruluşlar da bu alandaki boşluğu doldurmak amacıyla kendi yapılarını oluşturmaya yönelmiş, bu kapsamda en dikkat çekici adımı Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (DİTİB) atmıştır. DİTİB'in İslami manevi rehberlik alanında faaliyetlerine resmen başladığı görülmektedir. DİTİB, 2015 yılında kadrosuna resmi bir manevi rehberlik uzmanı dâhil ederek, Almanya'da manevi rehberlik (Seelsorge) birimini kuran ilk İslami kuruluş olmuştur (Diyanet İşleri Türk İslam Birliği, 2022). 2008 yılından itibaren hastaneler, hapishaneler ve benzeri kurumlarda İslami Manevi Rehberlik (Islamische Seelsorge) hizmetleri sunulmaya başlanmış, ancak bu hizmetlerin gönüllü ve sınırlı eğitim almış kişiler tarafından yürütülmesi, etkinliğin izlenmesi ve beklenen verimin sağlanması konusunda çeşitli zorluklara yol açmıştır (Uzeirovski, 2019, s. 244).

Alman cezaevlerinde bulunan mahkûmların yaklaşık %22'sini Müslüman mahkûmlar oluşturmaktadır. Beş binin üzerinde de Türk mahkûmun olması, Almanya'daki cezaevlerinde İslami manevi rehberlik hizmetini zorunlu kılmaktadır. Alman cezaevlerinde manevi rehberlik (seelsorge) alanında özel eğitim almış yaklaşık 600 Katolik ve Protestan papaz, 65 bin mahkûma manevi rehberlik hizmeti sunmaktadır. 100 mahkûma bir manevi rehberlik uzmanı düşmektedir. Bu mahkûmların yaklaşık 13.000'inin Müslüman olduğu ifade edilmektedir (Uzeirovski, 2019, s. 245-246). Dolayısıyla sadece cezaevlerinde 150 Müslüman manevi rehber uzmanına ihtiyaç vardır.

Almanya genelinde artan ihtiyaç doğrultusunda Müslüman manevi rehberlerin eğitimi yaygınlaşsa da bu eğitim programları, İslami referanslara dayalı bütüncül bir teorik altyapıdan henüz yoksundur. Bu alana ilişkin Almanca literatür oldukça sınırlı olup, İslami manevi rehberliğin kavramsal çerçevesi ile üniversite düzeyinde eğitim programlarına entegrasyonu konusunda sistematik ve kurumsallaşmış bilgiler yeterince gelişmemiştir (Takim, 2024, s. 6). Nitekim Almanya'daki İslami manevi rehberlik sistematigi ile Müslüman manevi rehber yetiştirme modellerinin hâlen istenilen akademik ve kurumsal düzeye ulaşamadığı anlaşılmaktadır.

Almanya'daki siyaset yapıcılar 2000'li yıllardan itibaren, İslam ve Müslümanlarla ilgili konulara odaklanarak, Müslümanların toplumsal uyumu, İslam din eğitimi, manevi rehberlik ve sosyal hizmetler gibi alanları politik gündemlerine dahil etmişlerdir. Almanya'da son beş hükümetin koalisyon protokollerinde yer alan bu konular, Müslüman temsilcilerin de katılım sağladığı ancak karar alma süreçlerinde devletin belirleyici rol üstlendiği Alman İslam Konferansı'nın gündem maddeleri arasında yer almaktadır (Altıntaş, 2024, s. 90). Dolayısıyla son on yıldır, "İslami manevi rehberlik" giderek daha fazla ilgi odağı haline gelmeye başlamıştır. Özellikle acil durum, hastane, hapishane gibi alanlarda İslami manevi rehberlik hizmetini uygulamaya geçirmek için somut adımlar atılmaya başlanmıştır (Reiss, 2019, s. 2).

DIK, 2006'dan beri devlet ile Müslüman organizasyonları bir araya getirmektedir. 2009 konferansında Müslüman manevi rehberlere ihtiyacın zorunlu olduğu vurgulanmış ve bu

alandaki personel eğitiminin gerekliliği kabul edilmiştir. 2016 Konferansında Müslüman manevi rehberlik görevlilerine dair Federal İçişleri Bakanının da katıldığı ilk resmi toplantı yapılmıştır. Mart 2017’de "İslami Hastane Manevi Rehberliği" için Müslüman topluluklar ve devlet temsilcilerinden oluşacak bir çalışma grubu oluşturulması kararlaştırılmıştır (Şahinöz, 2018, s. 101-102). Alman İslam Konferansı’nın (DIK) 2024 yılı çalışmalarında da manevi rehberlik ve sosyal hizmet konularına ilişkin bir istişare platformu kurularak hastane, hapisane ve orduda manevi rehberliğe dair bazı çerçeve teklifler ortaya konmuştur (Deutsche Islam Konferenz [DIK], 2024). Dolayısıyla yıllar içinde kademeli olarak İslami manevi rehberlik hizmetlerinin Alman devleti tarafından tanınması ve geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atıldığını söyleyebiliriz.

2014-2017 yılları arasındaki üçüncü döneminde, Alman İslam Konferansı’nın yönetimi, İçişleri Bakanlığı bünyesindeki göç ve mülteci biriminden alınarak, kiliseler ve diğer dini topluluklarla ilişkilerden sorumlu toplumsal birlik ve entegrasyon birimine devredilmiştir (Deutsche Islam Konferenz [DIK], 2024). Böylece toplumsallaşma alanında önemli çalışmalar yapmak, manevi rehberlik ve sosyal hizmetler alanında Almanya’da var olan büyük tecrübeyi bu kitlelere ve cemiyetlere aktarmak daha kolay hale gelmiştir. İslam Konferansı’nın sorumluluğunun göç ve mülteci biriminden alınarak bakanlığın toplumsal birlik ve entegrasyon biriminin sorumluluğuna verilmesi güven artırıcı bir işlem olarak sosyal dokular arasındaki iş birliğini de geliştirme potansiyeli taşımaktadır.

2009 Alman İslam konferansında Müslüman manevi rehberlere ihtiyacın zorunlu olduğu vurgulandıktan sonra Müslüman cemiyetler ile Alman toplumunda var olan değişik yapılar arasında manevi rehberliğe dair farklı iş birliği modellerinin geliştiğini görmekteyiz. Bu iş birliği Alman İslam Konferansı’nın üçüncü döneminde (2014-2017) Konferansın sorumluluğunun toplumsal birlik ve entegrasyon birimine verilmesinden sonra daha artmıştır. Aşağıdaki örnekler bu durumun birer yansıması olarak kabul edilebilir (Deutsche Islam Konferenz [DIK], 2024).

2011 yılında Köln merkezli Hristiyan-İslam Cemiyeti (CIG), 'Müslümanlar için Müslümanlarla Acil Durum Refakatçiliği' başlıklı bir eğitim programı düzenleyeceğini kamuoyuna duyurmuştur. Program kapsamında, Müslüman gönüllülere yönelik acil durum refakat hizmetlerine ilişkin teorik ve pratik bilgi sunmak amacıyla Thomas Lemmen, Nigar Yardım ve Joachim Müller-Lange tarafından hazırlanan bir eğitim kitabı da geliştirilmiştir (Özdemir, 2021, s. 22). Kasım 2012’de Hamburg eyaletinde, Müslüman çatı kuruluşları ile devlet yetkilileri hastaneler, huzurevleri ve cezaevleri gibi kamu kurumlarında Müslümanların kendi manevi rehberlik hizmetlerini sunmalarına dair bir sözleşme imzalamışlardır. Ocak 2013’te Bremen eyaleti ve Müslüman kuruluşların temsilcileri de benzer bir sözleşme imzalayarak o zamandan beri hastanelerde Müslüman manevi rehberler görevlendirmektedirler. Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (DİTİB), Berlin eyaletinde, Kasım 2014’te Berlin-Schöneberg Protestan Kilisesi ile birlikte manevi rehberlik üzerine bir çalıştay düzenlemiştir (Şahinöz, 2018, s. 103). Yine Berlin’deki cezaevlerinde tutuklu bulunan Müslümanlar için ihtiyaç odaklı bir dini rehberlik

hizmetinin geliştirilmesi ve uygulanmasına dair bir proje hazırlanmıştır. Berlin merkezli Müslüman derneklerin, federasyonların ve toplulukların bir araya gelmesiyle Müslüman Mahkumlara Yardım Derneği (AGMGS e.V.) adlı bir yapı oluşturulmuştur. Oluşumda yer alan kuruluşlardan bazıları da dipnotta verilmiştir⁴. Projeye dahil olan cezaevlerinde ilk olarak cuma namazları ve dini bayramlara dönük hizmetler verilirken Nisan 2018'den itibaren bireysel görüşmeler için danışmanlık hizmeti de sunulmaya başlanmıştır (Knobloch & Sagir, 2020, s. 383). Hristiyan acil manevi destek hizmetlerinden hazırlık eğitimi almış gönüllü Müslüman erkek ve kadınların "Acil Durum Refakatçileri" olarak kaza vb. olaylarda Müslümanlara bir tür manevi rehberlik hizmeti sunduklarını da görmekteyiz. Manevi rehberlik konusunda kiliselerle kurulan temas, özellikle Türk-İslam cemiyetlerinde benzer yapıların oluşturulması yönünde düşüncelere yol açmıştır (Gorzewski, 2015, s. 98). Hristiyan manevi rehberlerle iş birliği yapılarak düzenlenen eğitimlere Müslüman danışmanların katılması, bu kişiler arasında bir yakınlaşmanın gelişmesine de katkı sağlamaktadır (Deutsche Islam Konferenz [DIK], 2024).

2015'ten itibaren çok sayıda Müslüman mültecinin Almanya'ya gelmesiyle birlikte ceza infaz kurumlarında Müslüman manevi rehber ihtiyacı daha da artmıştır. Çoğu cezaevi, Müslüman mahkûmların dini ihtiyaçlarını karşılamak için Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB) ile iş birliği yaparak dini rehberlik hizmetlerini başlatmıştır. Baden-Württemberg'deki Mannheim Enstitüsü veya Wiesbaden'daki MUSE projesi gibi Müslüman manevi rehberler (cezaevi için de) yetiştiren birkaç yerel girişim de bulunmaktadır. Ayrıca Osnabrück Üniversitesi İslam İlahiyat Enstitüsü'nde yapılan "Aşağı Saksonya Ceza İnfazında Müslüman Hapishane Manevi Rehberliğinin Profesyonelleştirilmesi" adlı proje kapsamında, tam zamanlı manevi rehberlerin eğitimi için profesyonel standartlar geliştirilmesi hedeflenmiştir (Lutz vd., 2021, s. 245). Almanya İslam Koleji de çeşitli İslami derneklerin bir araya gelmesiyle oluşturulan bir yapı olarak, Müslüman manevi rehberlerin eğitiminde ülke genelinde bir standart sağlamayı amaçlamaktadır (Lutz vd., 2021, s. 245).

2016 yılında düzenlenen DIK'te yer alan İslami kuruluşlar, "İslami Hastane Manevi Rehberliği" alanında bir çalışma grubu oluşturarak, Pfalz Protestan Akademisi desteğiyle bu alanda kapsamlı bir eğitim ve sertifikasyon programı geliştirilmesine yönelik karar almıştır (Altıntaş, 2024, s. 88). Bu sürecin devamında, Mart 2017'de Münih'te ilk evrensel Hastane Manevi Danışmanlığı Kongresi gerçekleştirilmiş; kongrede kültürler arası ve mezhepler üstü manevi danışmanlık konuları ele alınmıştır. Aynı kongrede, Almanya'daki sağlık kurumlarında tam zamanlı Müslüman manevi danışman istihdamına yönelik acil ihtiyaç olduğu da vurgulanmıştır (Şahinöz, 2018, s. 104).

İslami manevi rehberlik, ceza infaz kurumları bağlamında son yıllarda dikkat çekici bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu dönüşümde, Almanya İslam Konferansı'nın (2017) dinî

⁴ Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (DİTİB), İslam Federasyonu Berlin (IFB), Hikmet Evi Derneği e.V., Almanca Konuşan Müslümanlar Derneği e.V., Berlin Müslümanlar Girişimi (IBMus), Almanya'daki Şii Toplumu Derneği e.V. (IGS) ve Alevi Toplumu Berlin Derneği e.V.

eşitlik ilkesine ve cezaevlerinde din özgürlüğünün teminat altına alınmasına yönelik yaklaşımı doğrultusunda, İslami hapisane manevi rehberliğinin kurumsallaştırılmasına yönelik güçlü irade beyanı belirleyici bir rol oynamıştır. Ayrıca Almanya'daki tüm ceza türlerinde Müslümanların oranının %18, gençlik ceza infaz kurumlarında ise %36 olması (Lutz vd., 2021, s. 228) da Müslüman cezaevi manevi rehberliğinin acilen oluşturulmasını gerekli kılmıştır.

Almanya genelinde bir taraftan üniversitelerde bir taraftan da Müslümanlar tarafından oluşturulan cemiyetlerde İslami manevi danışmanlık eğitimi verme yönünde büyük bir çaba olduğu görülmektedir. 2010/2011 Kış Dönemi'nde Osnabrück Üniversitesi İslam Teolojisi Enstitüsü'nde imam eğitim programı başlatılmış, programa katılan 26'si erkek 8'i kadın toplam 34 kişiye acil durum ve hastane manevi rehberliği eğitimi verilmiştir. Ayrıca enstitü, 2012 ve 2015 yıllarında İslami manevi rehberlik üzerine uzman toplantıları düzenleyerek 2015'ten itibaren, "Toplum Pedagojisi ve Manevi Rehberlik" odaklı bir İslam Teolojisi yüksek lisans programı da başlatmıştır (Şahinöz, 2018, s. 102). 2016/2017 kış döneminden itibaren, Tübingen Üniversitesi İslam İlahiyat Merkezi'nde “Pratik Manevi Destek ve Sosyal Çalışmalar” üzerine yüksek lisans programı başlatılmıştır. Dört dönemden oluşan ve sosyal hizmet bilgisi de önemli bir yer tutan bu program için her dönemde pratik uygulamalar da gerçekleştirilmektedir (Şahinöz, 2018, s. 103).

Almanya’da Katolik Kilisesi’ne bağlı Caritas, Protestan Kilisesi’nin Diakonie teşkilatı ve Yahudi cemaatinin Zentralwohlfahrtsstelle der Juden in Deutschland (ZWST) kurumu, manevi rehberlik hizmetlerini uzun yıllardır kurumsal bir yapı içerisinde sürdürmektedir (Şimsek, 2019, s. 273-274). Buna karşılık, Müslüman topluluklar tarafından sunulan manevi rehberlik hizmetlerinin kurumsallaşma düzeyi henüz arzu edilen seviyeye ulaşamamıştır. Bu bağlamda, Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB) gibi temsil gücü yüksek kuruluşların, söz konusu hizmetlerin kurumsal niteliğini güçlendirecek daha kararlı ve kapsamlı adımlar atması gerekmektedir.

DİTİB, 16 Eylül 2022 tarihinde “DİTİB-Seelsorge (Manevi Rehberlik) Eğitim Konsepti ve Müfredatı Projesi” ile ilk kez manevi rehber uzmanı yetiştirmeye başlamıştır. DİTİB Genel Başkan Vekili Abdurrahman Atasoy, bu programın müfredatının Almanya'daki Müslüman toplumun gereksinim ve beklentilerine uygun olarak hazırlandığını belirterek, dini ve manevi yaklaşımları teorik ve pratik yöntemlerle birleştiren manevi rehberler yetiştirmeyi amaçladıklarını ifade etmiştir (Diyanet İşleri Türk İslam Birliği [DİTİB], 2022). Projede alanında uzman çok sayıda bilim insanı yer almaktadır.⁵ Alanında uzman güçlü bir kadro ile DİTİB-Seelsorge Manevi Rehberlik eğitimlerinin başlaması,

⁵ DİTİB-Seelsorge (Manevi Rehberlik) Bilimsel Danışma Kurulu'nda; Innsbruck Üniversitesi İslam İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi Prof. Dr. Abdullah Takım, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Öğretim Görevlisi Prof. Dr. Cemal Tosun, RLP Protestan Akademisi'nden Dr. Georg Wenz, Tübingen Üniversitesi İslam İlahiyat Merkezi Öğretim Görevlisi Dr. Mahmoud Abdallah ile Berlin- Humboldt Üniversitesi İslam İlahiyat Enstitüsü Öğretim Görevlisi Dr. Ayşe Almıla Akca'dan oluşan bilim insanları yer almaktadır.

Almanya'nın en büyük Müslüman cemiyeti DİTİB'in bu eğitimlere ne kadar önem verdiğini göstermektedir. DİTİB manevi rehberlik birim sorumlusu Seat Uzeirovski de DİTİB'in ilk olarak 2015'te bir manevi rehber uzmanı istihdam ettiğini, bugün de DİTİB-Seelsorge Manevi Rehberlik Eğitimleri ile bu alanda önemli bir adım atıldığını ifade etmiştir. Uzeirovski, Köln'de başlatılan "Hastanelerde Manevi Rehberlik Eğitimi" pilot programının iki bölümden, 12 ders modülünden ve 400'den fazla ders ünitesinden oluştuğunu belirtmiş; derslerin teorik ve pratik bileşenler içerdiğini, programa ilahiyat mezunu 14 kursiyerin katıldığını ve bu rehberlerin cami kurumları bünyesinde görev alacağını ifade etmiştir. Uzeirovskiye göre, mezun olan manevi rehberler, profesyonel standartlara uygun olarak ve hastaya odaklanmış bir şekilde hastaların iyileşme sürecine önemli ölçüde katkı sunacaklardır (Diyanet İşleri Türk İslam Birliği, 2022). Bu projenin, Almanya'daki Müslüman Türk toplumunun taleplerine cevap verecek şekilde geliştirildiği ifade edilebilir. Bu proje sürekli uygulanması halinde manevi rehberlik hizmetlerinde DİTİB'i diğer İslami cemiyetler arasında öncü bir kurum haline getirebilir ve DİTİB'in İslami manevi rehberlik hizmetlerindeki rolünü artırabilir. DİTİB içinde yaşanan ülkenin sosyal ve hukuksal bağlamıyla ahenk içinde hizmet üretmeye özen gösteren bir kuruluş olduğuna da dikkat çekilmektedir (Aslan, 2022, s. 2-3).

Almanya'da Müslümanlar tarafından kurulan cemiyetler, manevi rehberlik alanında profesyonel hizmet üreten yapılarla iş birliğini artırarak bu alandaki eksikliklerini azaltma yönünde güçlü bir irade ortaya koymaları gerekmektedir (Altıntaş, 2024, s. 90). Çünkü Almanya'da Müslümanları etkileyen, onların kaygılarını ve sorunlarını detaylı bir şekilde ele alan ve çözüm sunan İslami manevi rehberliği henüz gerekli kapsayıcılığı ve yeterliliği sağlayamamıştır. Bağımsız bir İslami manevi rehberliğin kurumsallaşma süreci de henüz tamamlanmamıştır (Lutz vd., 2021, s. 245). Bu bağlamda, Almanya'daki İslami manevi rehberlik hizmetlerinin kurumsal altyapısının güçlendirilmesi, akademik iş birliklerinin artırılması ve alanın kapsayıcılığını sağlayacak çok boyutlu yaklaşımların geliştirilmesi elzemdir.

İslami manevi danışmanlık alanında, eğitimin yeri ve içeriği ile ilgili belirsizliklerin giderilmesi ve farklı eğitim programlarının tasarlanması gerekmektedir. İslami manevi rehberlik için Müslümanların inançlarının, kültürel değerlerinin, geldikleri ülkelerin ve Almanya'da yaşayan Müslümanların özel bağlamlarının göz önünde bulundurularak, yeni bilimsel bulguların da yardımıyla bir konsept geliştirilmesi gerekmektedir (Takim, 2024, s. 30). Bir başka önemli nokta da din hizmetlerinin yöntemleri ile Manevi rehberlik yönteminin karıştırılamamasıdır. Din hizmetlerinde vaaz ve irşad yani doğrudan bilgi verme ağır basmaktadır. Oysa manevi rehberlikte durum farklıdır. Günümüzde bireyler, geleneksel irşad ve tebliğ yöntemlerinin yanı sıra, dini konular ve sorunlarına yönelik bireysel danışmanlık talep etmekte, din hizmeti sunan uzmanlarla doğrudan iletişim kurarak sorularına yanıt aramakta ve sunulan çözüm önerilerini değerlendirme sürecinde ikna olmayı tercih etmektedir. Ayrıca dini yaşantılarını dışarıdan dayatılan direktifler doğrultusunda şekillendirmek yerine, hangi davranışları benimseyip benimsemeyecekleri konusunda bilinçli kararlar almayı tercih etmektedir. Manevi danışman, görüşme

sürecinde yönlendirici olmayan (nondirektif) ve danışan merkezli (klientenzentriert) bir tutum sergiler. Bu yaklaşım, danışanın ihtiyaç ve yönelimlerine öncelik verilerek, görüşmenin içeriği ve seyri bakımından danışanın belirlediği doğrultuda ilerlenmesini esas alır (Andreas von Heyl, 2014, s. 91). Bu bağlamda, İslami manevi rehberliğin amacı, bireyleri Allah ile kişisel bir ilişki kurmaya teşvik etmek ve istenildiğinde bu süreçte destek sunmak olup, kişilere belli bir Tanrı anlayışını dayatmaktan veya yaşadıkları sorunları inanç telkini için kullanmaktan kaçınmak olmalıdır (Aslan, Modler-El Abdaoui & Charkasi, 2015, s. 116).

Almanya’da yaşayan Müslümanlar için İslami manevi rehberlik ve danışmanlığın nasıl yapılandırılması gerektiği, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Günümüzde İslami manevi rehberlik Fas, Malezya ve Türkiye’de olduğu gibi Almanya ve Avusturya’da da gelenek üzerinden gerekçelendirilmektedir. Manevi rehberler İslami değerleri normatif bir şekilde aktaran vaizler gibi işlev görmektedir. 1970’li yıllara kadar Hristiyanlık tarihinde de uzun süre Hristiyan davranış normlarına yönelik direktifler manevi rehberlik faaliyetinin merkezinde yer almıştır. Hatta günümüzde çok sınırlı da olsa bazı Evanjelik ve Ortodoks gruplar halen manevi rehberlik faaliyetlerinin merkezine bu yaklaşımı koymuşlardır (Reiss, 2019, s. 13). Bu bağlamda, din hizmetlerinin daha etkili ve verimli sunulabilmesi için geleneksel yöntemlere ek olarak bireysel ihtiyaçlara odaklanan manevi danışmanlık ve rehberlik yaklaşımlarının kapsamlı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Ayrıca, din hizmeti sunan görevlilerin danışmanlık teknikleri konusunda bilgilendirilmesi, bu alandaki profesyonelliğin artırılması açısından önemli bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır (Aşıkoğlu, 2008, s. 544).

Özetle, manevi rehberlik ve danışmanlık, geleneksel irşad ve tebliğ faaliyetlerinden ayrılmaktadır. Bu alan, dini temelli sorunlar yaşayan bireylerin zihinsel ve duygusal dünyalarını güçlendirmeyi, özgüvenlerini artırmayı ve sorunlarının kaynağını fark ederek çözüm üretmelerini desteklemeyi amaçlayan bir psikolojik destek ve rehberlik süreci olarak değerlendirilebilir (Aşıkoğlu, 2023, s. 117).

Sonuç olarak Almanya’daki İslami manevi rehberlik hizmetleri henüz geleneksel din anlayışı üzerinden devam etmekte ve manevi rehberler İslami değerleri normatif bir şekilde aktaran vaizler gibi işlev görmektedir (Reiss, 2019, s. 13). İslami manevi rehberlik konusunda, gelecekte bu alanda çalışacak kişilerin hem teorik hem de pratik olarak hazırlanması büyük önem taşımaktadır. Klinik Manevi Rehberlik Eğitimi (KSA) gibi programlar, manevi danışmanların mesleki becerilerini geliştirmelerine olanak tanımaktadır. Bu eğitimlerde, danışmanların psikolojik yöntemler ve empati gibi beceriler kazanması (Bahadır, 2022, s. 80-81) da özellikle hedeflendiği için önemlidir.

4. Almanya’da İslami Manevi Rehberliğe Dair Bazı Bilimsel Çalışmalar

İslami manevi rehberlik, Almanya’da gelişim sürecini literatür çalışmaları ve kaynak yayın açısından da sürdürmektedir. Bu alanda yayınlanan çalışmalar arasında Martina Blasberg-Kuhnke ve Bülent Uçar’ın editör olduğu ve 2013 yılında *Islamische Seelsorge*

zwischen Herkunft und Zukunft: Von der theologischen Grundlegung zur Praxis in Deutschland -İslami Manevi Rehberlik: Köken ve Gelecek Arasında: Almanya'da Teolojik Temelden Pratiğe - yayınlan eser ile Tarek Badawia, Gülbahar Erdem, Mahmoud Abdallah'ın editör olduğu (2020), *Grundlagen muslimischer Seelsorge: Die muslimische Seele begreifen und versorgen* - Müslüman Manevi Rehberliğin Temelleri: Müslüman Ruhunu Anlamak ve Desteklemek - adlı çalışma önemli bir yer tutmaktadır.

Almancada İslami manevi rehberliğe ilişkin en eski referanslar, *The Religion of Islam* (1944) adlı eserinde olası bir İslami pastoral bakım anlayışını kısaca ele alan Richard Hartmann'a aittir (Özdemir, 2021, s. 69). İslami manevi rehberlik alanına katkı sunan önemli çalışmalardan biri, Thomas Lemmen, Nigar Yardım ve Joachim Müller-Lange editörlüğünde 2011 yılında yayımlanan *Notfallbegleitung für Muslime und mit Muslimen: Ein Kursbuch zur Ausbildung Ehrenamtlicher* - Müslümanlar ve Müslümanlarla Acil Durum Rehberliği- adlı eserdir. Bu kitap, özellikle Müslümanlara yönelik acil durum rehberliği bağlamında yürütülen gönüllü eğitim süreçlerine yönelik temel yetkinlikler içeren kurs modülleri de sunmaktadır.

Gregor Wenz ve Talat Kamran (2012), *Seelsorge und Islam in Deutschland - Herausforderungen, Entwicklungen und Chancen* - Almanya'da Manevi Danışmanlık ve İslam: Zorluklar, Gelişmeler ve Fırsatlar - başlıklı çalışmalarında, Almanya'da Yahudi, Hristiyan ve İslami manevi danışmanlık yaklaşımlarının teolojik temellerini ve pratik uygulama biçimlerini ele almışlardır. Söz konusu çalışma, Almanya'da İslami manevi rehberlik hizmetlerinin karşılaştığı zorluklar, yaşanan gelişmeler ve geleceğe yönelik fırsatlar bağlamında önemli katkılar sunmaktadır.

Ednan Aslan, Magdalena Modler-El Abdaoui, Dana Charkasi tarafından⁶ 2015 yılında yazılan *Islamische Seelsorge Eine empirische Studie am Beispiel von Österreich* - İslami Manevi Rehberlik: Avusturya Örneği Üzerine Ampirik Bir Araştırma - adlı kitapta, manevi rehberliğe İslami bir bakış açısı ile yaklaşılmaktadır. İçerik olarak; İslami manevi rehberliğin teolojik temelleri, Avrupa'da İslami manevi rehberlik, Avusturya'da İslami manevi rehberlik, Manevi rehberlik çalışanlarının yetkinlik profili, Danışma ve manevi rehberlik kurumlarında çalışanlar, Sosyal hizmet uzmanları vb. konular yer almaktadır. Bu eser, İslami manevi desteğin temellendirilmesi noktasında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

2014 yılında, Esnaf Begić, Helmut Weiß ve Gregor Wenz tarafından *Barmherzigkeit: zur sozialen Verantwortung islamischer Seelsorge* - Merhamet: İslami Manevi Rehberliğin Sosyal Sorumluluğuna Dair - adlı bir eser yayımlanmıştır. Bu eserde manevi rehberlik, İslami, Hristiyan ve Yahudi perspektiflerinden ele alınmaktadır. Malezya, Türkiye ve

⁶ Ednan Aslan, İslam Din Eğitimi Profesörü ve Viyana Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü başkanıdır. Magdalena Modler-El Abdaoui, Viyana Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü araştırma platformunda din alimi ve araştırma görevlisidir. Dana Charkasi, İslam Din Eğitimi alanında Avusturya'da İslami Manevi Rehberlik konusunda iletişim bilimci ve doktora öğrencisidir.

Bosna’dan örnekler verilerek, bu ülkelerdeki manevi rehberlik deneyimlerinin hastane, acil durum ve hapisane gibi çalışma alanlarına nasıl aktarıldığı açıklanmaktadır.

Üniversitelerde de İslami manevi rehberlik ve desteğin farklı boyutlarını ele alan çeşitli akademik tezler yazılmış olmakla birlikte, Almanya’da bu alanda yapılan yayınlarda İslam içi çeşitlilik, bireylerin İslam inancına bağlılık düzeylerindeki farklılıklar ve manevi rehberlik hizmetlerinin dinler arası niteliği büyük ölçüde göz ardı edilmiştir (Reiss, 2019, s. 17).

Sonuç

Almanya’da manevi rehberlik hizmetleri, özellikle Hristiyan geleneklerinden beslenen bir geçmişe sahip olup, Protestan ve Katolik kiliselerinin öncülüğünde şekillenmiştir. Ancak, Almanya’daki Müslüman nüfusun artışı, göçmen toplulukların karşılaştığı kültürel ve psikososyal sorunlar, dini ve manevi rehberlik hizmetlerinin Müslümanlar için de kurumsallaşmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu bağlamda, İslami manevi rehberlik, bireylerin dini temelli sorunlarını ele alarak, onların sosyal uyum süreçlerine katkı sağlayan ve psikolojik destek mekanizmaları ile birleşen yeni bir hizmet alanı olarak önem kazanmaktadır.

Çalışmada, Almanya’da İslami manevi rehberliğin gelişim süreci, kurumsal çerçevesi ve karşılaşılan zorluklar ele alınmış, özellikle 2000’li yıllardan itibaren bu hizmetlere duyulan ihtiyacın arttığı vurgulanmıştır. Federal ve eyalet düzeyinde alınan kararlar, Alman İslam Konferansı’nın (DIK) girişimleri ve Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (DİTİB) gibi kuruluşların projeleri, İslami manevi rehberliğin kurumsallaşma yolunda önemli adımlar attığını göstermektedir. Ancak, bu alandaki hizmetlerin kurumsal çerçevede sürdürülebilirliği, hukuki statüsü ve eğitim süreçleri hala geliştirilmesi gereken konular arasındadır.

Almanya’da Müslüman toplum henüz tam olarak ihtiyacını karşılayacak nitelikte kurumsal bir manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetine sahip değildir. Ancak Almanya’da var olan manevi rehberlik hizmetlerinden etkilenen Müslüman oluşumlar, kendi manevi rehberlik birimlerini ve çalışmalarını oluşturmak için yoğun bir şekilde çalışmaktadır. Almanya’daki Müslümanlar için manevi rehberlik hizmetlerinin daha erişilebilir ve kapsayıcı hale gelmesi gerekmektedir.

Almanya’da manevi rehberlik hizmetleri yasal olarak dini cemaatler tarafından yürütülse de Müslüman manevi rehberlerin resmi statüsü henüz tam olarak netleşmemiştir. Eğitim süreçleri standartlaştırılmamış olup, akademik olarak yeterli teorik ve pratik altyapının oluşturulması gerekmektedir. Üniversitelerde İslami manevi rehberlik programlarının yaygınlaştırılması, bu alanda çalışan profesyonellerin eğitimi için gerekli olan akademik çerçevenin oluşturulması önem arz etmektedir.

Öte yandan, Müslüman manevi rehberlik hizmetleri sunulurken, geleneksel irşat ve tebliğ yöntemleri ile modern manevi rehberlik yaklaşımları arasındaki farkın net bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Manevi rehberlik, birey merkezli bir hizmet olup, kişisel danışmanlık, psikososyal destek ve dini referanslarla bireyin iç huzurunu sağlamayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla, Müslüman manevi rehberlerin hem dini hem de psikolojik danışmanlık becerileriyle donatılması, danışanların bireysel ihtiyaçlarına duyarlı bir hizmet sunulmasını sağlayacaktır.

Sonuç olarak, Almanya’da İslami manevi rehberliğin gelişimi kurumsal, akademik ve hukuki boyutlarda daha fazla desteklenmelidir. Özellikle şu konulara odaklanması gerekmektedir:

1. Eğitim Programlarının Standartlaştırılması: Manevi rehberlerin belirli bir eğitim sürecinden geçmesi ve sertifikalandırılması sağlanmalıdır.
2. Hukuki Statünün Netleştirilmesi: İslami manevi rehberlerin kurumsal olarak tanınması ve kamu kurumlarında istihdam edilebilmeleri için hukuki çerçeve belirlenmelidir.
3. Kurumsal İş Birliklerinin Güçlendirilmesi: Devlet kurumları, üniversiteler ve Müslüman cemaatler arasında koordinasyon sağlanarak, hizmetlerin daha etkin hale getirilmesi hedeflenmelidir.
4. Uygulama Alanlarının Çeşitlendirilmesi: Hastaneler, hapishaneler, yaşlı bakım evleri gibi farklı alanlarda İslami manevi rehberlik hizmetlerinin yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Bu öneriler doğrultusunda, Almanya’da İslami manevi rehberlik hizmetleri, sadece Müslüman bireyler için değil, aynı zamanda toplumun genel manevi ve psikososyal ihtiyaçlarına da cevap verebilecek bir yapıya kavuşacaktır.

Kaynaklar

- Altıntaş, Ö. F. (2024). Almanya’nın İslam politikası: Alman İslam Konferansına dair bir inceleme. *Turkish Journal of Diaspora Studies*, 4(1), 68-99.
- Aslan, E., Modler-El Abdaoui, M., & Charkasi, D. (2015). *Islamische Seelsorge: Eine empirische Studie am Beispiel von Österreich*. Springer-Verlag.
- Aslan, F. (2022). *Diyanet İşleri Türk İslam Birliği'nin (DİTİB) din eğitimi ve din hizmetleri* (Tez No. 718849) [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

- Aşıkoğlu, N. Y. (2008). Din hizmetlerinin sunumunda alternatif yöntem: Dini danışmanlık. M. Bulut (Ed.), *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* (ss. 543-549) içinde. DİB Yayınları.
- Aşıkoğlu, N. Y. (2020). Almanya'da İslami manevi rehberlik. H. Özalp vd., (Eds.), *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları* (ss. 7-30) içinde. Sonçağ Akademi Yayınları.
- Aşıkoğlu, N. Y. (2023). Cami ve din görevlisinin yeni hizmet alanı manevi rehberlik. A. Bostancı vd., (Eds.), *Uluslararası Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları Sempozyumu* (ss. 111-124) içinde. Ravza Yayınları.
- Badawia, T., & Erdem, G. (2020). Grundlagen muslimischer Seelsorge-die Sorgen der Seele begreifen und versorgen. In T. Badawia et al. (Eds.), *Grundlagen muslimischer Seelsorge: Die muslimische Seele begreifen und versorgen* (pp. 1-10). Wiesbaden: Springer VS.
- Bahadır, A. (2022). *Klinik Manevi Danışmanlık Eğitimi: Almanya KSA Modeli ve Türkiye’de Uygulaması* (Tez No. 741672) [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Baygeldi, M. R. (2024). Türkiye’de modern sorunlara dini bir çözüm olarak manevi danışmanlık uygulaması: Mevcut durum ve öneriler. *SETA - Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*. <https://www.setav.org/assets/uploads/2018/04/234.-Manevi-Dan%C4%B1s%CC%A7manl%C4%B1k.pdf>
- Begić, E., Weiß, H., & Wenz, G. (2014). *Barmherzigkeit: Zur sozialen Verantwortung islamischer Seelsorge*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Danış, F. (2019). Tasavvuf psikolojisine giriş: Bireysel arınma ve güzel ahlak. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 256-259.
- Deutsche Islam Konferenz. (2024, 28 Ekim). Die DIK 2014-2017 (Phase III). https://www.deutsche-islam-konferenz.de/DE/DIK/Die-DIK-bisher/Die-DIK-2014-2017/die-dik-2014-2017_node.html
- Dilbirliği, M. (2015). Alman Anayasası’nda din özgürlüğü ve din eğitimi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 78, 75-104.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2018, 4 Ocak). Kur’ân Yolu. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2025, 4 Ocak). Hadislerle İslam (D4946 Ebû Dâvûd, Edeb, 60). <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=3&SAYFA=351>
- Diyanet İşleri Türk İslam Birliği. (2022, 16 Eylül). DİTİB’den ‘Hastanelerde Manevi Rehberlik’ eğitimi. <https://www.ditib.de/detail2.php?id=1397&lang=en>

- Erdem, E. (2022). Fütüvvet-Ahilik geleneğinde ahlak, kâmil insan ve iktisat meselesi: Ahiliğin dolaylı iş ahlakı ilkeleri üzerine bir değerlendirme. *Sakarya İktisat Dergisi*, 11(3), 352-373.
- Gedik, M., & Abay, A. R. (2021). Federal Almanya’da Müslüman hastaların dini-manevi temelli sosyal hizmet gereksinimleri. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 447-466. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.833487>
- Gorzewski, A. (2015). *Die Türkisch-Islamische Union im Wandel*. Springer VS.
- Gül, M. E., & Şentürk, H. (2021). Türkiye’de dini/manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerine genel bir bakış. *RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 115-133.
- Güler Ünal, A. G., & Yılmaz, S. (2020). Almanya Federal Cumhuriyeti polis teşkilatında manevi bakımın tarihi süreci ve uygulama şekli. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20(1), 421-452. <https://doi.org/10.33415/daad.634962>
- Kanger, F. (2015). Manevi rehberlikte proaktif bir yaklaşım olarak Hz. Muhammed’in (sav) örnekliği. *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi / IZU Journal of Social Science*, 3(6-7), 79-103. <https://hdl.handle.net/20.500.12436/198>
- Kula, M. N. (2023). Manevi danışmanlık açısından Asr suresinin psikolojik analizi. *Türk Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Dergisi*, 7, 51-64. <https://doi.org/10.56432/tmdrd.1173879>
- Lutz, P., et al. (2021). Islamische Seelsorge im Jugendstrafvollzug. *Kriminologie - Das Online-Journal / Criminology - The Online Journal*, 3(3), 228-248. <https://doi.org/10.18716/ojs/krimoj/2021.3.3>
- Mönte, N. (2020). Entstehungshintergrund und Einführung. In A. Heinz, M. Utsch & N. Mönte (Eds.), *Religionssensible Psychotherapie und Psychiatrie: Basiswissen und Praxis-Erfahrungen* (pp. 25-30). Psychiatrie Verlag.
- Özdemir, A. (2021). *Islamische Gefängnisseelsorge in Deutschland: Entwicklungen und Herausforderungen*. PubliQation.
- Reis, B. (2015). Tasavvufî sosyal hizmet / sûfilerin manevî terapi yöntemleri (Ali Seyyar). *Dergiabant*, 3(6), 165-170.
- Reiss, W. (2019). Islamische Seelsorge etabliert sich - aber welche? In M. Klöcker et al. (Eds.), *Handbuch der Religionen* (Vol. 59, pp. 1-28). Westarp Science Fachverlag.

- Sağır, C. (2023). Benötesi psikolojide yer bulan tasavvuftaki manevî uygulama ve ahlâkî değerler. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 9(2), 1365-1406. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1356883>
- Saraçoğlu, A. D. (2024, 13 Kasım). Dezavantajlı gruplar - psiko-sosyal ve manevi bakım. *DergiPark*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/683870>
- Söylev, Ö. F. (2017). Dini danışma ve rehberliğin temel kavramları ve tarihi arka planı üzerine bir değerlendirme. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(1), 255-296.
- Söylev, Ö. F. (2020). *Manevi bakım ve danışma psikolojisi: Kavram, kuram ve uygulamalar*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Şahinöz, C. (2018). *Seelsorge im Islam: Theorie und Praxis in Deutschland*. Springer VS.
- Şimsek, E. (2019). Almanya’daki Müslüman topluma katkıları bağlamında DİTİB’in din eğitime yönelik faaliyetleri. *Eskiyei*, 39, 259-282. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3456847>
- Takim, A. (2024, 27 Ekim). Islamisches Menschenbild und Seelsorge im Islam. *Deutsche Islam Konferenz*. <https://www.deutsche-islam-konferenz.de/SharedDocs/Anlagen/DE>
- Turan, A., & Mehmetağaoğlu, Y. (2024). Dijital çağda İslami tarikat ve cemaatlerin kentsel siyaset üzerindeki etkileri. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 20(67), 126-145.
- Utsch, M., Bonelli, R. M., Pfeifer, S. (2014). Begriffsbestimmungen: Religiosität oder Spiritualität? In M. Utsch, R. M. Bonelli, & S. Pfeifer (Eds.), *Psychotherapie und Spiritualität: Mit existenziellen Konflikten und Transzendenzfragen professionell umgehen* (ss. 25-35). Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.
- Uzeirovski, S. (2019). Almanya'daki cezaevlerinde İslami manevi rehberlik ve danışmanlık uygulamaları: DİTİB örneği. M. Zengin vd., (Eds.), *Cezaevi hizmetlerinde manevi danışmanlık ve rehberlik* (ss. 241-258) içinde. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Uzeirovski, S., & Abdallah, M. (2023). Islamische Seelsorge-Ausbildung der DITIB: Einblick, Rückblick, Ausblick (Islamic Pastoral Care Training of the DITIB: Insight, Review, Outlook). *Spiritual Care*, 12(4), ss. 375-380. <https://doi.org/10.1515/spircare-2023-0043>
- Von Heyl, A. (2014). *Seelsorge: Ein Leitfaden*. Kreuz Verlag.

Yaylak, M. Ö. (2021). *Almanya'da manevi danışmanlık ve rehberlik modelleri üzerine bir araştırma* (Tez No. 685254) [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Yılmaz, H. (2007). Hz. Peygamber döneminden günümüze kadınlar ve cami eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5(14), 107-130.

Yılmaz, H. (2019). *Din eğitimi ve sosyal barış*. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.